

ТРАНСФОРМАЦІЯ УСТОІВ СУДОЧИНСТВА ТА СУДОУСТРОЮ В УКРАЇНІ X-XIII СТ.

БИРКОВИЧ Олександр Іванович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Ужгородського національного університету

DOI:10.32782/LAW.2019.3.3

В статті виділені три історическіе періоди становлення і розвитку судових інститутів, генетически родственных с административно-властными структурами - Вече, князь, тысяцкий, староста сельских общин и посадник городских общин. Выявлено, что в разные исторические периоды тенденции развития судебных институтов имели существенно отличительные особенности. Утверждение в государственном устройстве княжеского института власти для охраны земли и организации международной торговли сопровождалось заимствованием передовых правовых норм регулирования торговли и организации судопроизводства в юрисдикции князя. Вече как традиционный демократический институт Русских земель расширило судебные функции князей для утверждения миропорядка. Произошли существенные изменения, связанные с принятием христианства: утверждение нового миропонимания и политико-правовой национальной субъектности с доминированием в ее содержании правды. Предложено понятие «правдосубъектности». Все имеющиеся в Русских землях судебные институты (Вече, князь, церковь) выполняли судебную функцию для обеспечения стабильного развития и утверждения истинного миропорядка.

Ключевые слова: судебные институты, институты государства и права, Вече, князь, «Русская Правда», правдосубъектность.

Постановка проблеми

Актуальність теми дослідження обумовлюється принаймні трьома чинниками. По-

перше, донині в сучасній науковій вітчизняній думці ця тема майже не досліджується. По-друге, існує нагальна потреба виділити в історії держави і права України окремі історичні періоди, в межах яких можна зафіксувати специфічні тенденції розвитку судових інститутів. Одним із таких періодів є доба сформованих у межах Руських земель державно-правових владних інститутів. По-третє, потрібно застосувати в межах цього дослідження методологічні принципи, які б дали можливість осмислити взаємозв'язок між рівнем розвитку продуктивних сил, їх комерціалізації та формуванням правосудної суб'єктності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В останні десятиріччя українські дослідники спромоглися сформулювати оновлену концептуальну модель Української держави. Окремі аспекти проблеми висвітлено в працях Б. Андрусихина, М. Бурдіна, П. Захарченка, С. Сворака та інших.

Постановка завдання

Метою запропонованої статті є поглиблення історико-правових знань про трансформацію устоїв судочинства та судоустрою в Україні X – XIII ст., які в різні історичні періоди мали змістовно відмінні особливості.

Виклад основного матеріалу дослідження

У методологічному плані варто розглянути в контексті гегелівської концепції станов-

лення періоди формування судових інститутів та внутрішні інтенції для їх розвитку. Як писав Гегель, «оскільки з нічого постає лише ніщо, то насправді тут не йдеться про становлення, бо ніщо так і залишається нічим. Становлення означає, що ніщо не залишається нічим, а переходить у своє інше, у буття» [4, с. 142]. Водночас «рух уперед є повернення назад до основи, до первоначал», від чого залежить подальший розвиток [4, с. 127-128].

Історично можна окреслити перший період від запрошення князів на київський престол до християнізації Руських земель. Другий період – від хрещення Руських земель до татаро-монгольської навали. Третій період включає відокремлення трьох об'єднань Руських земель: Галицько-Волинське князівство, Новгородське князівство і т.зв. «татарські землі», де миряни безпосередньо підпорядковувались ханським представникам і сплачували їм данину без інституту князя.

У першому періоді спостерігались дві основні тенденції розвитку судових інститутів Руських земель: 1) синхронізація суспільної моральної свідомості окремих земель відповідно до змісту звичаєвого права та його практичного застосування у повсякденному житті; 2) інволюційна трансформація норм права «Руської Правди» в практичне судочинство та консолідація на цій основі суб'єктів правовідносин окремих земель навколо Київського центру.

На початковій фазі становлення Києво-руської державності істотним чинником моральної свідомості суспільства була «правда». У літописних свідченнях того часу фіксується моральність термінами «звичай», «нрав», «закон руський» [12, с. 278]. Правда, як свідомий моральний імператив, – це суб'єктивне усвідомлення особами територіальних громад Руських земель свого громадянського обов'язку і відповідальності перед громадою. Ціннісно-світоглядна сутність правди як морального імперативу русів-українців – це внутрішній раціонально-вольовий і емоційний контекст їх життєдіяльності. Отже, правда як феномен моральної самосвідомості русів-українців на початковій фазі становлення державно-правового устрою Руських земель мала специфічний світоглядний зміст, а саме його сенс полягав у тому, щоб сприяти всім

суб'єктам суспільних відносин на засадах демократії вирішувати суперечності відповідно до інтересів територіальних громад та сімейних дворогосподарств. Правда тісно пов'язана з моральними почуттями і була ядром сумління кожної вільної особи Руських земель.

До утвердження князівської влади і православної церкви віче було єдиним державно-правовим інститутом з притаманними йому судовими функціями. На віче вибудовувалася практика обговорення громадянської непокори на основі звичаєвого права, коли виникала потреба прояснити процедуру неформальних угод і звичаїв повсякденного життя окремих співгромадян у межах територіальної громади. Віче делегувало значну частину своїх владних адміністративно-управлінських і судових функцій посадникам і тисяцьким, які були основними державно-правовими інститутами руських земель-полісів. Згідно з висновками Г.Вернадського, «дві головні міські посадові особи були посадник і тисяцький. Обидві вони обиралися на віче на короткий термін і могли бути переобрані. Обов'язки посадника полягали головню в керівництві міською адміністрацією. Він також був головним суддею в тяжбах з приводу землі. Стосовно тисяцького, то він був командувачем міського народного ополчення і головним суддею в комерційних справах» [2, с. 212-213]. Віче мало право усувати від влади князя, а «правоздатність віче визнавалася самими князями» [6, с. 307]. Верховенство владних функцій віче виключало будь-яку можливість появи суперечливих претензій князів, тисяцьких або бояр. Віче надавало князю право призначати своїх державних службовців, які мали своїм обов'язком вести судові справи, водночас мало право ініціювати розгляд справи проти князя в разі, якщо він не виконував умов угоди («ряду»). Отже, віче в судовій системі Руських земель слід розглядати як верховну судову інстанцію, що забезпечує правопорядок й унеможливає узурпацію влади, відтак князь не мав монархічної влади і не був єдиним творцем права і судочинства.

У другому періоді основними тенденціями були, по-перше, подолання міфологічного світосприйняття, світовідчуття і світо-

творення та утвердження християнського релігійного світогляду, християнської моралі і оновленого розуміння провини і спокути. По-друге, утвердження в практиці судочинства норм «Руської Правди», організація публічного суду на ринковій площі та адаптація представників княжого суду до специфіки організації і ведення судового процесу.

Хрещення Русі привнесло в суспільне буття і суспільні форми свідомості ідею морального гріха і невідворотності покарання. В етнічній моральній свідомості русів-українців було розуміння аморальних вчинків людей та їх громадського осуду. Християнство розширило це розуміння і надало нового смислового значення, а саме моральної відповідальності людини як духовної істоти перед Богом та її покаюння і прощення. Одночасно було запроваджено в суспільну свідомість поняття Вселенського суду Божого. Християнська церква привнесла в український соціокультурний і політико-правовий простір розуміння правових норм як канону, тобто правова норма стає інтенцією верховенства права.

Церква сприяла поширенню візантійського права на Руських землях і, зацікавлена в захисті права власності на даровані їй землі, сприяла більш точному визначенню поняття власності. У підпорядкуванні церкви з усіх питань судочинства знаходились люди, які були під її юрисдикцією. Крім того, люди, які не були під юрисдикцією церкви, але вчинили злочини проти церкви і релігії, а також сімейні конфлікти і випадки, пов'язані з моральною провиною, підлягали церковному суду [2, с. 225-226]. В судах церковних мала значення і силу джерела права Кормча книга. Нею керувалася також світська влада у своїх судових рішеннях і при їх виконанні [7, с. 5]. Нагадаємо, що в останній третині XIII ст. у Кормчій вміщено «Руську Правду», що свідчить про її вихід з активного обігу як юридичного тексту і, водночас, тяглість традицій давньоруського права.

У той період люди Руських земель вірили, що Божа воля може відкритися їм. Звичним способом наближення до Бога в судовій процедурі було те, що одна зі сторін тяжби або свідок давали клятву. Ще одним способом звернення до Божого суду було тяжке випро-

бування: водою або залізом. Ст. 13 «Руської Правди» встановлює: «Коли, шукаючи свідка, не знайдуть, а позивач далі буде чоловіка звинувачувати в головництві, тоді правду встановлює розжарене залізо. Так само і в інших судових справах: і в злодійстві, і в накладі. Коли позивач не з'явиться в суд, тоді насильно випробувати його залізом, якщо мав сплатити півгривні золотом. Коли мав сплатити до двох гривень [сріблом], то піддати тортурам водою, коли ще менше, то під присягою іти йому по свої куни» [14]. Процедура випробування водою була такою: підозрюваного, руки й ноги якого були зв'язані, опускали на середину озера; якщо він випливав («вода його не приймала»), то тим підтверджувалася його винуватість; якщо тонув, його витягували і проголошували невинуватим. Загалом, клятви, а також «суди божі» були відомі не лише в руському, але також і в німецькому праві [2, с. 228].

Водночас аналіз текстів «Руської Правди» свідчить про прогресивність давньоруського права у порівнянні з тогочасним західноєвропейським правом, про що свідчать такі положення, як ставлення до смертної кари та становище жінки в суспільстві. «Смертна кара правно не існувала як інститут державного карного права княжої України. Її застосовували спочатку в духовних судах, а згодом вона стала переходити і в світське судівництво, і це сталося очевидно під впливом візантійського права, а надалі і монгольських (татарських) звичаїв, гвалтуючи правосвідомість староукраїнського населення, просякнуту глибокою людяністю, так гарно сказано у «Повчанні дітям» кн. Володимиром Мономахом: Не вбийте й не веліть вбивати нікого, хоч буде винен смерті» [9, с.12].

Видатний учений діаспори Л.Білецький про визначну пам'ятку давнього українського права пише, що «Руська Правда відбиває в собі розвиток рівня правної і моральної свідомості українського народу в найглибших і найделікатніших взаєминах між собою. Коли порівняти цю сторону «Руської Правди» з нормами старонімецького права, — в «Руській Правді» кидається в вічі відмінність правових відносин, а власне: «Руська Правда» фіксує знесення кривавої помсти й заміну останньої на грошеві покути (віра, продаж,

уроки), фіксує рівність жінки перед законом і в спадковому праві та в праві родинним, і за вбивство жінки та сама відповідальність убивника, що і за чоловіка; нарешті фіксує змагання законодавців полегшити становище найбіднішого населення (смердів, закупів, холопів, рабів) перед сильними світу, великими землевласниками, перед тими богачами, що дають у позику гроші і стягають великі проценти („рѣзы”) і т.д.» [1].

Особа, що визнає себе потерпілою, зобов'язана публічно проголосити характер порушення звичаєвого права і назвати особу кривдника на ринковій площі, яка була звичаєво-правовим міським адміністративним і політичним центром. Саме публічність ринкової площі забезпечувала закон та інститути державної влади для реалізації рівності і свободи. Ринкова площа, приватна власність, торговий капіталізм і безпосередня демократія державно-правового устрою Руських земель стали чільними інститутами, які вибудувалися у формі звичаєвого, традиційного захисту прав і свобод усіх соціальних верств. Взяті разом як єдиний комплекс, ці інститути визначали права і обов'язки співгромадян, територіальних громад і соціальних структур – селян, міщан, купців і державних службовців, а також мали вплив на судову систему, основним призначенням якої був захист приватної власності, підтримка миру, координація діяльності всіх соціальних верств, правовий захист конкуруючого ринку товарів і послуг.

Зазначимо, що в «Руській Правді» немає вказівки на привілейоване становище осіб знатних, родовитих, «старців градських», «княжих мужів». Суб'єкт злочину та постраждалий ідентифікуються термінами «коли будь-хто вдарить мечем», «коли штовхне муж мужа», «якщо хто сяде на чужого коня, не запитавши», «коли хто впізнає своє, що загубив чи що було у нього вкрадено» та ін. [14]. Доктор права, дослідник історії давнього українського судового та процесуального права Я. Падох у зв'язку з цим справедливо зазначає, що «статеві і класові різниці не існували» [8, с. 11], «представники всіх суспільних класів рівні перед правом; є тільки деякі відхилення на користь державних урядовців і державного скарбу...» [10, с. 12]. На його погляд, дав-

ньоукраїнське кримінальне право загалом було доволі демократичним, що пояснюється демократичним суспільно-політичним устроєм Руських земель. «Цей ранній демократизм був такий глибокий і сильний, так органічно пов'язаний із світоглядом української людини, що він витримав у затишній драматичній і дуже цікавій боротьбі, що століттями велася поміж староруською вічевою доктриною державною і чужою візантійською теорією цезаропанізму, принесеною і поширюваною на Україні священиками і єпископами грецькими» [9, с. 119].

У третьому періоді в різних руських землях можемо виокремити відповідні до їх державно-правового статусу тенденції розвитку судових інститутів. У «татарських землях» уся повнота влади належала представникам Чингізхана, інститути князівства були ліквідовані, але місцеві територіальні громади зберегли інститут старост, які безпосередньо підкорялись ханській адміністрації і вирішували на місцевому рівні майнові суперечності і конфлікти між людьми, тобто виконували судову функцію в разі порушення майнових прав. Кримінальні злочини підлягали суду представників ханської адміністрації.

Новгородське князівство не зазнало руйнації від татаро-монгол, а тому спостерігалася тенденція розвитку судової системи за класичним демократичним взірцем, тобто відбулося посилення народовладдя. У Новгороді вперше було замінено ринкову площу як місце публічного суду і Віче на адміністративне приміщення: було побудовано спеціального призначення будівлю, де засідало Віче, здійснювалося судочинство. Вперше було узаконено державні символи – трибуна і вічевий дзвін. Якщо до загарбання татаро-монголами Руських земель для зібрання Віче використовували церковний дзвін, то в Новгороді виготовили і використовували державний дзвін як для зібрання Віче, так і для судового процесу. Князі практично було усунуті від влади і виконували лише охоронну функцію земель і купецьких шляхів. Боярам і князям Новгородське віче заборонило привласнювати великі ділянки земель. На Новгородському віче обирали спеціальних представників для ведення судочинства, при цьому запроваджено писемну форму (протоколи).

Галицько-Волинське князівство відрізнялося від «татарських земель» тим, що князь мав отримати від ханської влади ярлик на право виконувати державні функції, в т.ч. і судові. М.Грушевський пише, що, крім участі в походах, князі платили татарам данину. Не зважаючи на весь жах татарського панування, воно було все ж таки легше, порівнюючи з «ігом», в якому перебували московські князівства [5, с. 103].

Данило дістав від татар підтвердження прав на все князівство, але мусив визнати себе «мирником» – союзником, татарським васалом, підпоручником хана. Порівнюючи з іншими князями, прийняли його «милостиво», але почуття образи було глибоке і у князя, і в усіх підданих. «О, зліше зла честь татарська!», – резюмував ці переживання літописець [13, с. 198]. Усе життя тепер Данило присвячує підготовці до нової боротьби – за звільнення від татарського панування, буде фортеці, а разом з тим шукає зв'язків у Західній Європі. «Доба Данила важлива й тим, що протягом 20 років яскраво намітилася різниця між ідеологією та орієнтацією української держави і Володимир-Суздальської: Данило шукав зв'язків з Європою, Олександр, орієнтуючись на схід, визнав безоглядно владу татар» [11, с. 272-273]. М. Володимирський-Буданов пише, що на відміну від України, «сліди татарського впливу можна бачити у внутрішньому характері влади Московської держави, власне у закріпаченні всіх класів суспільства, що характеризує монгольське державне право» [3, с. 90].

У Галицько-Волинському князівстві найбільш виразним кримінальним злочином була спроба бояр у змові з представниками польської землевласницької аристократії та угорським королем усунути від влади віче і князя та захопити владу і змінити державний устрій за взірцем Польського і Угорського королівств. Міщани, захищаючи традиційний демократичний устрій у формі віче і князя, мобілізували тисяцьке військо і бояр-бунтівників заарештували, піддали суду за зраду і винесли смертний вирок.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави виокремити три історичні періоди становлення і розвитку судових інститутів, генетично споріднених з адміністративно-владними

структурами – Віче, князь, тисяцький, староста сільських громад і посадник міських громад. З'ясовано, що в різні історичні періоди тенденції розвитку судових інститутів мали змістовно відмінні особливості. У першому періоді основна тенденція розвитку судових інститутів характеризувалася інтеграцією Руських земель під визначальним впливом суб'єктів комерційної діяльності. Утвердження товарно-грошових відносин обумовило появу у різних суб'єктів комерційної діяльності мотивації до збагачення шляхом неправомірного обміну товарної продукції, що спричинило взаємні претензії купців і продавців, відтак виникла необхідність запровадження навізмі звичаєвого права постійно діючих норм «Руської Правди», порушення яких вимагало судового розгляду та покарання, а не лише морального осуду. Утвердження в державному устрої князівського інституту влади для охорони землі й організації міжнародної торгівлі супроводжувалося запозиченням передових правових норм регулювання торгівлі та організації судочинства під юрисдикцією князя. Віче як традиційний демократичний інститут Руських земель розширило судові функції князів для утвердження миропорядку. В другому періоді функціонування інститутів судової влади відбулися істотні зміни, пов'язані з прийняттям християнства: утвердження нового світорозуміння і політико-правової національної суб'єктності з домінуванням у її змісті правди. Під впливом християнського гуманізму «Руська правда» доповнилася статтями, які захищали честь і гідність людини, її права і свободи. Всі наявні в Руських землях судові інститути (Віче, князь, церква) виконували судову функцію для забезпечення стабільного розвитку й утвердження правдивого миропорядку. Запропоновано поняття «правдосуб'єктність», котре розуміємо як складову специфічної давньоруської хліборобської цивілізаційно-правової культури, що включає її оречевлені, матеріалізовані елементи, духовні й емоційно-вольові (моральні і правові почуття і переживання), раціональні елементи (правові погляди, переконання, світоглядні позиції), домінантою яких є «Руська Правда». В третьому періоді на Руських землях, окупованих татаро-монголами, традиційні судові інсти-

АНОТАЦІЯ

У статті виокремлено три історичні періоди становлення і розвитку судових інститутів, генетично споріднених з адміністративно-владними структурами – Віче, князь, тисяцький, староста сільських громад і посадник міських громад. З'ясовано, що в різні історичні періоди тенденції розвитку судових інститутів мали змістовно відмінні особливості.

Ключові слова: судові інститути, інститути держави і права, Віче, князь, «Руська Правда», правдосуб'єктність.

SUMMARY

The article identifies three historical periods of formation and development of judicial institutions, genetically related to administrative and power structures - Viche, Prince, Thousand, village head of rural communities, and urban community councilor. It has been found that trends in the development of judicial institutions in different historical periods have been substantially different.

Key words: judicial institutes, institutes of state and law, Viche, prince, "Rus's Pravda", veracity.

тути втратили свою чинність, за винятком старост сільських громад, які виконували судові функції у справах незначних правопорушень; у Галицько-Волинському князівстві судова функція в силу історичних обставин (зради боярства) перейшла в основному до Віче, відбулася інтеграція адміністративно-розпорядчих і судових функцій інститутів князя і Віче, які спільно стали протиположними бояр-заколотників; у Новгородському князівстві судова система розвинулась у напрямку посилення інститутів демократії, князі і бояри були практично усунуті від виконання судових функцій, Віче делегувало судові функції посадникам, їх намісникам та обраним народним зібранням суддям. Загалом розвиток судових інститутів Руських земель відбувався під визначальним впливом народо-довладдя.

Література

1. Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту / Леонід Білецький; за редакцією Юрія Книша. – Вінніпег : Українська вільна академія наук в Канаді, 1993. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/bilets/bil02.htm>
2. Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : АГРАФ, 2001. – 448 с.
3. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – 640 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Наука логики: в 3-х т. – Т.1. – М. : Мысль, 1970. – 500 с.

5. Грушевський М. Історія України-Русі. – Т.ІІІ. – Львів, 1905. – 605 с.
6. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – К. : Наукова думка, 1991. – 560 с.
7. Калачов Н.В. О значении Кормчей в системе древнего русского права / Соч. Н. Калачова, д. чл. Имп. О-ва истории и древностей рос. при Моск. ун-те. - Москва : Унив. тип., 1850. – 80 с.
8. Падох Я. Давнє українське судове право. Конспект викладів / Ярослав Падох. – Мюнхен, Париж, 1949. – 49 с.
9. Падох Я. Ідеї гуманності і демократизму в карному праві княжої України / Ярослав Падох. – Мюнхен : Накладом Українського вільного університету, 1949. – 126 с.
10. Падох Я. Нарис історії українського карного права / Ярослав Падох. – Мюнхен : Молоде життя, 1951. – 128 с.
11. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – 333 с.
12. Повесть временных лет / Подгот. текста Д.С. Лихачева. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1950. – 407 с.
13. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. – Т. 1 : До середини XVII століття / Н. Д. Полонська-Василенко. – 3-те вид. – К. : Либідь, 1995. – 672 с.
14. Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склали та підготували до друку проф. С. Юшков. – К. : ВУАН, 1935. – Редакція ІV. – С. 137–144. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm>